

In principio: EGY ELVI KÉRDÉS¹

Be-resit bara elohim et has-samayim we-et ha-arec

»-ban-kezdett teremtetten Isten TÁRGY az-ég (többes szám) és-TÁRGY a-föld«

A Héber Biblia első ciklusából, Mózes Öt Könyvéből (Tóra), az első könyv, a Teremtés Könyve (*Genesis*) jól ismert első (I:1) mondata ez. A héber szöveg átírását itt szó és rag szerinti, azzal a szavak és ragok sorrendjét, a magyar nyelv szabályaitól eltekintő, ún. morfémius fordítás követi, az eredeti szerkezet érzékeltetése. „TÁRGY” a határozott tárgyeset előjárószócskáját jelöli. Ezt a mondatot szemeltem ki egy fordítási probléma rövid megvitatására. Itt nem is azzal a fogas kérdéssel foglalkozom, hogyan kell egy ilyen ősi kultúrából származó szöveget az olvasó elé tálalni, hanem inkább azzal, hogyan kell viszonyulnunk a már meglévő, hagyomány megszentelte fordításokhoz, amelyek olyan korszakban készültek, amikor a műfordítás általános elvei még nem voltak leszögezve, de amelyek a magyar köztudatban mégis mély gyökeret vertek. Ezek különleges felépítésük, szóhasználatuk és részben morfológiájuk révén a mai ember számára a bibliai stílus mint külön stílusesség sajátos zamatát képviselik.

Forduljunk példamondatunkhoz. Maga a héber szöveg sem zökkenőmentes. Kommentátoroknak már a középkortól fogva feltűnt (pl. a nagy Biblia-magyarázónak, az 1040–1105-ig élt Rasinak), hogy az első szó, a határozói szerepben használt előragos főnév nem tartalmaz névelőt, holott azt az ilyen szerkezetekben el lehetne várni (áttekintésül ld. Orlinsky 1969: 49–52). Ezért a szöveg magánhangzókat és egyéb elemeket jelölő „pontozását”, amelyet a Biblia főleg csupán mássalhangzókat jelölő eredeti írott szövegének lezárása után csak majdnem egy évezreddel később véglegesítettek és iktattak be diakritikus jelek formájában a kéziratokba, a Biblia-magyarázók egy része „kijavította”, emendálta. Eszerint, amint az Jeremiás könyvében (26:1, 27:1, 28:1, 49:34) ténylegesen és cáfolhatatlanul előfordul, az első szót a következő névszóval birtokviszonyban (*status constructus*) állónak fogták fel, amely a nyelvtan szabályai szerint a névelő hiányát indokolttá teszi. Azt a bökkenőt meg, hogy a következő szó ige, azzal oldották meg, hogy névszói elemmé, infinitívussá ala-

kították át. Azaz, *bara* „teremtett” helyett *bero-t* „(meg)teremtés”-t olvastak, amely maga is birtokviszonyban áll az alannal. Nehézkes magyarsággal így hangzana ez: *Istennek az eget és a földet való megteremtése kezdetén*, vagy Komoróczy Géza kevésbé döcögő megfogalmazásában (*Világosság* 13. (1972), 554. oldal): *A kezdetén annak, hogy Előhim megalkotta az egeket és a földet.*

Nagy árat kellett ezért az emendációért fizetni. Gen. I:1 elveszítette önálló mondat rangját, és *verbum nonfinitum*-os időhatározói mellékmondatná fokozódott le. Kompromisszumos megoldás is kínálkozott, maga Rasi is így képzelte el: az ige megmaradhatott *bara* „teremtett” formájában, és a kapcsolatot azzal a ritkán előforduló szerkezettel azonosították, amelyben névszó igazi igéhez kapcsolódik birtokviszonyban, mint pl. Hóseás I:2 alatt: *techillat dibber-YHWH behosea* „Az úr Hóseáshoz intézett beszédének kezdete” (Károlinál: „A mikor beszélni kezdte az Úr Hóseással”) morfémius (szó és rag szerinti) fordításban „kezdetre beszél YHWH [Isten neve, a tetragrammaton, amelyet hibásan Jehovának, helyesebben Jahvének ejtenek ki] ban-Hóseás”, azaz a „beszél-nek kezdete”. A mondat azért így is időhatározói mellékmondat. Orlinsky ebből éppenséggel erényt csinál, és még az I:2 verset is határozói mondatnak értelmezi (a szórend teljesen hibás félremagyarázásával), és nála, Rasi szellemében, az első igazi ige az I:3 kezdő szava: *szólt/mondott*. Tehát nagyjából így szólna a Könyv bevezetése²: *Amikor Isten teremteni kezdte az eget és a földet, a föld káosz lévén és míg Isten szelleme a víz (vizek?) felett lebegett³, így szólt az Isten: „Legyen világosság!”*. Ez a túlszűfolt körmondatos szerkezet egyáltalán nem illik bele a bibliai stílusba, a hagyományos értelmezés viszont igen.

De más baj is van az igen birtokviszonyt vonzó nyelvtani képességének feltételezésével. Bár a rokon akkád nyelvből ismert ez a szerkezet, létezése héberben még a hóseási példában is kétséges. A *dibber* alak maga főnév is lehet, ezt az értelmezést valószínűvé teszi az is, hogy a kötőjel és az *e* magánhangzó ezt a szót a YHWH szóval szintén birtokviszonyban, főnévre jellemző formában állónak tünteti fel, azaz „Istennek a Hóseáshoz való szólásának elején”. Így ez a kompromisszumos

megoldás még az ige főnévvé való átalakításánál is gyengébb alapokon nyugszik.

Én azokhoz a kutatókhoz csatlakozom, akik ezt az emendációt elhibázottnak tartják (pl. Cassuto 1944:10, Heidel 1954:92-9). Egyáltalán nem biztos, hogy lehetetlen volt névelőtlen ragos főnév összetételű határozókat képezni héberben (Heidel 1954:92). De ha az lett volna is, miért nem ezt a bajt orvosolták a filológusok azáltal, hogy „helyreállítják” a névelőt: *ba-resit* „-ban-a-kezdet”. Tetejében, a javasolt időhatározói mondatípus, *nonfinitum* és-sel kezdődő mondattal utána, nem fordul elő a bibliai héberben, csak *wayhi* „volt” típusú bevezető igékkel. Így helyesebb megtartani a régi, hagyományos olvasatot, amely stilisztikailag is kifogásolhatatlan.

A régi magyar Biblia-fordítások, a héber szöveg és annak görög fordítása (a Septuaginta) többekévébbé való figyelembevételével, elsősorban latinból készültek, a már létező magyar fordítások felhasználásával. Íme a tárgyalt mondat latin fordítása a Szent Jeromos készítette (405-ben befejezett) és a katolikus egyház által hivatalosnak elismert Vulgatából:

IN PRINCIPIO CREAVIT DEUS COELUM ET TERRAM

A latin szöveg, az esetragok a nyelv szerkezetének megfelelő elhelyezésétől eltekintve, teljesen követi a héber mondat szórendjét. A latin mondattan szempontjából ez némileg szokatlan, de végül is elfogadható. A legrégebbi máig írásban fennmaradt magyar verzióban (a valóban legelső fordítás dátuma nem ismert, de jóval régebbi lehet, cf. Tarnai 1984), az 1516–19-ben másolt Jordánszky-kódexben, Gen. I:1 szintén pusztán a rágélemek elhelyezésében, no meg a tárgyias ragozás használatában tér el a fentebbiektől. A főbb mondatelemek rendje ugyanaz:

KEZDET BEN TEREMTÉ ISTEN MENNYET ÉS FELDET.

A legismertebb és mindmáig legnépszerűbb fordítás, a Károli (Radics) Gáspár-féle Vizsolyi Biblia (1590)⁴ ezt névelőkkel egészíti ki:

(A) KEZDET BEN TEREMTÉ ISTEN AZ MENNYET ÉS AZ FÖLDET.

Káldi György (1626) a névelőket korszerűbben *a'*-val írja át, máskülönben ugyanúgy hagyja. A későbbi fordítások is mind ezt az irányt fejlesztették tovább, bizonyos módosításokkal, részleges nyelvi korszerűsítésekkel. Ezt hívom itt A-típusnak. A teljességre való törekvés nélkül, hadd említsek meg néhány példát. 1976-ban megjelent fordításában (Szent István Társulat). dr. Gál Ferenc a *kezdetkor* kifejezéssel nyitja a mondatot. A *teremté*

alakot Bloch Móricz (Ballagi Mór) még megtartja 1840-es Budán kiadott szövegében – a többi újabb fordítás a *teremtette* forma mellett szavaz. A névelők idomulnak a nyelvhasználathoz: *a/az* a rákövetkező hang szerint. A *mennyet* szó megmarad az 1975-ös Református Bibliában, másutt *eget* szerepel. Komoróczy *egeket* említ, szerintem ez túlzás. A héber szó „ég”-re *duale tantum*, azaz kettes számban jelentkezik minden értelmi jelentőség nélkül, akárcsak *mayim* „víz”⁵. Ez a héberben belül érdekes jelenség, de nem szükséges a fordításban feltüntetni.

Az A-típus vonalát törte volna meg a magyar nyelv nagy ismerője és tudósa, Verseggy Ferenc 1822-ben, ha Káldi fordításának bírálatával ellátott mintafordításai nem maradtak volna a közönség számára teljesen ismeretlenek, néhány beavatott kivételével. Ezt a helyzetet orvosolná Verseggy könyvének 1987-es újrakiadása Szolnokon, de az alacsony példányszám (400) és a kereskedelmi terjesztés hiánya csökkenteni ennek jelentőségét. Verseggy így kezdte meg magyar szövegét:

(B) ELEJÉNTÉ AZ ISTEN A' MENNYET ÉS A FÖLDET TEREMTETTE.

Kommentárjában a *kezdetben* kifejezést értelmileg nem találja megfelelőnek, és az *elējente* vagy *legelőszőr* határozószókat ajánlja. Úgy érzi, hogy ebben a szerkezetben az igének kell lezárnia a mondatot. Világosan fogalmazza meg a mai szempontok szerint egyedül elfogadható fordítói módszertani állásfoglalást (§14):

„a mondatot alkotó szavakat ugyanolyan sorrend szerint fordították, ahogy az az idegen nyelvben volt, ez az anyanyelvnek elviselhetetlen, gyakran éppenséggel neveléses eltorzulását, a jelentések megrontását, fonákságát hozta létre.”

Ismeretlensége miatt a Verseggy-féle újítás hatástalan maradt. Két, nem szigorúan vett Bibliafordításnak szánt kötetben jelentek meg azonban, több mint egy évszázaddal Verseggy után, más verziók. Az első ókori keleti legendák gyűjteményének része, Komoróczy Géza fordításában (Trencsényi-Waldapfel 1964:204):

(B) KEZDET BEN ELÓHIM ISTEN AZ EGEKET ÉS A FÖLDET TEREMTETTE.

A Verseggy-Komoróczy-féle megoldásban az alany követi az időhatározót, a tárgy fókuszosan (kiemelt hangsúlyos helyzetben) a mondat végére szorult ige elé kerül. Az utóbbiról később szólok. Ezt B-típusnak hívnam.

A második megemlítendő példa pedig a bibliai szöveg erősen átírt, a fiatalok számára könnyen érthetőnek szánt, sok, az eredetiben nem szereplő le-

írasi elemmel megtoldott parafrázisból származik. Véletlenül éppen a Gen. I:1 esetében maradt a szerző (de Vries, d.n.:8) meglehetősen közel az eredetihez. Így a holland és a német nyelv közvetítésével Kovács Gábor fordításán keresztül a magyarba átkerült mondat végül is a héber szöveg egyenes ági leszármazottjának tekintendő:

(C) NAGYON-NAGYON RÉGEN TEREMTETTE ISTEN AZ EGET ÉS A FÖLDET.

A C-típusú mondat szórendileg azonos az A-típussal, de szerkezetileg lényegesen különbözik tőle. Az időhatározó itt fókuszba (kiemelt hangsúlyos helyzetbe) került. Erről is lesz még szó lentebb. A legfontosabb észrevétel viszont az, hogy Verseggy már idézett fordítói hitvallásával ellentétben, minden igazi fordításnak szánt szöveg A-típusú, ami Gen. I:1-et illeti. Mind az eredeti héber mondat lineáris szerkezetét folytatja a Vulgatán (és a korábbi Septuagintán) keresztül. Azaz a szórend „tapadó”, azonos a héberrel.

Természetesen a hagyományos Biblia-átültetők sem következetes tükörfordítók, sőt a szöveg legnagyobb részében csak ritkán. A jó nyelvérzék a szórendnek a magyar nyelv kívánalmaihoz való idomításával teremtett sokszor jól olvasható, élvezhető szöveget. Több doktori disszertáció témája lehetne ennek alapos történelmi megvizsgálása: mely fordítások viszonylag szolgálaiabbak ebből a szempontból, ezen belül is milyen messzire mennek el (mert van határ!), mikor és hogyan indul meg a természetes magyar szórend egyre erősebb érvényesülése. A buktató viszont az, hogy ez nem állt be egyenletesen. Az ismertebb mondatok, kifejezések annyira belevésődtek régebbi formájukban a művelt emberek tudatába, hogy ezek ilyen esetekben elveszítették nyelvhelyességi kritikai érzéküket, és a hagyományos, sokszor idézett mondatot elfogadják olyannak, amilyen. Éppen ebből a szempontból, Gen. I:1 az egyik „legelmaradottabb” megkövesült mondat, amely csökkönösen ellenáll minden megváltoztatásnak.

Nézzünk még meg egy taláalomra kiszemelt, nem „kitüntetett” mondatot, Gen., XXXII:23 néhány átültetését. Először héberül:

way-yiwwater yaaqob lebaddo

„(és-)maradt Jákob magára (= ő egyedül)

Ez a mondat a bibliai héber általános igével kezdődő, alannal folytatódó szórendjét követi. Lásuk most a magyar megfelelőit, figyelembe véve azt a tényt, hogy a Vulgata azonos, de XXXII:24-gyel jelzett mondatában alany említése nélkül (*re)mansuit solus* található:

- (a) *Csak ennenmaga marada túl elvöl* (Jordánszky-kódex 30.15)
- (b) *Marada annac okáért az Jácob czac egyedül* (Károli, 30.24)
- (c) *Jákob peddig egyedül hátra marada* (Bloch Móricz)
- (d) *És Jákob marada egyedül* (Deutsch Henrik, 1887)
- (e) *És Jákob egyedül maradt* (Hertz-Biblia)
- (f) *Jákob pedig ott maradt egyedül* (Református Biblia)
- (g) *Jákob egyedül maradt odaát* (Gál Ferenc)

Mint látjuk, csak Károli ragaszkodik az igével kezdődő szerkezethez, azt felesleges határozókkal hígítva. A Jordánszky-kódexben (a), az igét megelőző *ennenmaga* értelmezhető alannak is, de valószínűleg inkább határozószó; az alany kimaradt, mint a Vulgatában. A többi fordítás, a héber alapján, visszahozza az eredeti alanyt. Csak (d) vétett a magyar szórend ellen, a hátravetett határozóval. (c) és (e) ezt helyesen előre teszi, míg (f) az *ott* igekötőszerű használatával teszi elfogadhatóvá annak hátulhagyását. Kiderül hát, hogy itt a fordítók majdnem minden esetben a helyes magyar nyelv-érzéktől vezérelve találták meg megoldásukat. A mondatvégi határozó (d)-ben és (f)-ben tapadó fordítási jelenség, de (f) ezt sikeresen oldja fel. Csak (b), éppen Károli szövege, marasztalható el teljesen. Megjegyzendő, hogy a fordítóként Károli nevét megadó, manapság közkézen forgó átdolgozott kiadásban ezt a kifogástalan verziót találjuk, szintén 24-es számozás alatt: *Jákob pedig egyedül marada*.

Az igazság kedvéért megemlítendő, hogy maga Verseggy is elmarasztalható saját elvei elleni kihágás vétkében. Így fordította például Gen. I:5 első felét: *És nevezte a' világosságot napnak és a setétséget éjnek*. Ez igazi tapadó fordítás, ellentétben a Református Biblia hűségesebb, ugyanakkor sokkal magyarosabb megoldásával: *És elnevezte Isten a világosságot nappalnak, a sötétséget pedig éjszakának nevezte*. Itt az eredetihez híven az ige megismétlődik. Csak az kifogásolható még, hogy jobb lett volna az alannal kezdeni a mondatot.

Most kerülhet arra a sor, hogy a Gen. I:1 A-típusú fordítását a helyes magyar szórend szempontjából kiértékeljük.

Ha túltesszük magunkat a megszokottság okozta hatáson, világos lesz, hogy hibás mondattal van dolgunk. Természetesen nem tudjuk teljes bizonyossággal állítani, hogy a kifogásolható elemek már Károli idejében is helytelenek voltak. Így például valószínűtlen, hogy a *kezdetben* kifejezés már akkor is kontrasztív értékű volt, azaz akkor használatos, amikor valamely *de később*-féle folytatással egy régebben érvényes, azóta pedig megváltozott

tényállásról számolunk be. Ezt a nem túl súlyos vétséget a Gál-féle fordítás (de a János Evangéliuma elején már nem!) a nyelvhelyességileg kérdéses *kezdetkor* alak használatával küszöböli ki. A Versey-féle *elejénte* ugyanabban a hibában szenved a mai nyelv szempontjából (*eleinte*), mint *kezdetben*, azaz kontrasztív. Másik javaslata, *legelőszőr*, viszont elfogadható.

Csak röviden érintem a névelő használatának kérdését: *Isten* vagy *az Isten*. Azzal a futó megjegyzéssel érem be, hogy elvben a névelő hiánya személynévre jellemző (ami a Komoróczy-féle *Elóhim* megnevezés szellemével rokon), jelenléte pedig utalhatna méltóságnévre is (pl. *a király*). Azonban az elhatározás nem éles. A névelő teológiailag nem kifogásolható, annak elhagyása sem ateista, sem vallásos szempontból nem jelent állásfoglalást. Én a névelőtlen megoldást tartom szerencsésebbnek. Úgy érzem, a névelős alak beszélt, szinte személyes nyelvi forma, egyéni kommunikáció. Ez a kifejezés jut eszembe: *Áldja meg az Isten!*. Itt megórkori környezetről van szó, Istennek nem az emberhez, hanem az alakulóban levő világhoz való viszonyáról. *Elóhim isten* azért helytelen, mert politeista rendszert sejtet. A pusztá szó *elohim*, a valószínűleg „Létező”-t jelentő *Jahwe*-val ellentétben, nem jelent többet, mint *Isten*.

Felmerülnek azonban jóval komolyabb problémák is! Próbáljuk ki (A) szórendjét más szavakból álló mondaton, a *teremt* ige egy szinonimájának bevezetésével: *Legelőszőr alkotta Michelangelo a Dávid-ot és a Mózes-t*. Ilyen formában a szerkezet nyilvánvalóan nem épkezláb. Ha az első szó helyett valamivel súlyosabb, több információt tartalmazó kifejezést használnánk, mint például *Élete legszebb éveiben* . . . , akkor felfogható lenne ez az írott mondat az időhatározóra eső fókuszos, nyomatékos szerkezetnek (amely esetben az ige nem kapna hangsúlyt): „ekkor volt az, hogy . . .” ilyenfajta megoldást választott Kovács Gábor (C)-vel jelölt szerkezetben a határozó tartalmának megváltoztatása árán: *Nagyon-nagyon régen* . . . Ez nyelvtanilag elfogadható, de nem hűséges, mást fejez ki. Jelen példánkban az időhatározó jelöltsége a nyomatékos elem rangjára valószínűtlen (bár nem lehetetlen). Ha meg a mondat fókuszatlan (nem tartalmaz nyomatékos elemet), akkor a Michelangelo-példa az illetén szerkezet helytelenségét ékesen kimutatja.

Érzésem szerint az eredeti mondat: Gen. I:1 nem igényel fókuszot. Az időhatározó semmiképp sem szorul kiemelésre. Nem a „mikor”-on van a hangsúly. A Versey-Komoróczy-féle (B) megoldás a tárgyat emeli ki (az utóbbit idézem): *Kezdetben Elóhim isten az eget és a földet teremtette*. Ezáltal kétségtelenül hibátlan mondatot nyerünk, de kérdéses, hogy indokolt-e a tárgy fókuszja. A fókusz szerepének meghatározása, használatának pontos

körülhatárolása igen kényes feladat. Az mindenestre döntő, hogy több mind irodalmilag kifinomult ízlésű, mind jó nyelvérzékű, de más irányú érdeklődésű barátom körbekérdezése után az az egybehangzó vélemény fogalmazódott meg, hogy ha helyes is a szerkezet önmagában, a szövegösszefüggésben korántsem szerencsés. A fókusz, általában és leegyszerűsítetten megfogalmazva, önmaga szó szerinti tartalmán kívül, minden más ugyanabban a pozícióban elképzelhető elem kizárását is kifejezi, azaz felvetődik a lehetőség, hogy ott más is szerepelhet – és ezt cáfolja meg a fókuszos szerkezet (ld. Hetzron 1982 ennél sokkal részletesebb elemzéssel). Ha a kettős tárgy fókuszos lenne, ez azt jelentené, hogy itt *Isten* az *eg(ek)et és a földet* teremtette, és nem a földiegeket, a cseresznyefát, a rajzszőget, az ábrázoló geometria tankönyvet vagy bármi mást, ami a teremtés részét képezi. A Bibliában viszont arról van szó, hogy a dolgok, az anyagi létezés elején egyszeriben létrejött az ég és a föld, nem mint minden egyéb helyett választható lehetőség, hanem a földön élő ember szempontjából az ő véges világának két alapeleme, a létezés két első megnyilvánulása.⁶ Következésképpen, a megfelelő szórend az előkészítő jellegű „prezentatív” szerkezet lenne (Hetzron 1975), amely a rákövetkező elmondandók szempontjából a legfigyelemreméltóbb, legmegjegyzendőbb elemet emeli ki, a mondat végére való helyezéssel. Valóban itt ideális megnyilvánulását találjuk a prezentatív szerkezetnek, hiszen a következő mondat az éppen létrejött földről szól, *topic*⁷ formájában említve azt, a későbbi mondatok meg az égről nyújtanak további információt. Így Gen. I:1-ben mégis az a legjobb, ha a tárgy a mondat végén marad. Mi hát akkor zavaró a szerkezetben?

Marad az alany és az ige viszonylagos szórendje és az ige alakja. A helyesbítés . . . *Isten teremtette* . . . még nem orvosolja a hibát. Ilyen mondat is csak akkor gördül simán, ha *Isten* fókuszban van. Márpedig a hívő héberek előtt nem kellett hangsúlyozni, hogy Elohim és nem valaki más teremtette a világot. *Isten* adott volt, az ég és a föld elsődlegessége a teremtésben képezi a közlés lényegét. A mondat utolsó lényeges javítandó gyenge pontját Komoróczynak éppen az a fordítása küszöböli ki, amely nem a szokásos értelmezést adja vissza, hanem az emendáltat, mégpedig annak szerkezetét feloldva. Ezt a dolgot elején idéztem. Itt Komoróczy meghagyja a tárgyat a mondat végén, ám az igealak igeikötős: *megalkotta*.

Vannak a magyarban elsősorban színhelyen való megjelenést (létrejövést, beszerzést) jelentő igék (ld. Szabolcsi 1986), amelyek szokásos előfordulásaikban határozatlan tárggyal önmagunkban, határozott tárggyal a „tényleges igeszemlélet” (Hetzron 1982) kifejezésével, a *meg-igeikötővel* használatosak:

A *Tegnap kaptam a könyvet* típus csak mint fókuszos szerkezet működik, mivel a tiszta aspektus-megkülönböztetés semlegesül fókusz után (Hetzron 1982), *Megkaptam egy könyvet* pedig csak különleges esetekben fogadható el, pl. a tárgyat specifikussá tevő mellékmonddal: ... *amelyet tíz éve keresek*.

Itt volt hát a bökkenő! A mi igénk ezen szabályszerűség értelmében itt nem *teremtette*, hanem *megteremtette*.

Mint említettem, nem tudhatjuk, hogy Károli idejében volt-e ilyen szabály. De a múlt században feltétlenül volt. Akkor miért nem vették ezt észre, Verseghy kivételével, a Biblia-fordítók, egészen Komoróczyig? A válasz egyszerű, és már el is hangzott: ismert, sokat idézett mondattal van dolgunk.

Az újabb fordítókat nem lehet a legtöbb bibliai mondat átmagyarítása ügyében ugyanolyan vádakkal elmarasztalni, mint a Gen. I:1 esetében. Erre bizonyíték a fentebb idézett Gen. XXXII:23. Ám a Gen. I:1 és egyéb közismert idézetek hallatán-olvasán, a sok ismétlés eltompította a fordítók nyelvérzékét. Már megszokták a mondatot a maga sokat hallott formájában. Ilyen lélektani jelenséggel akár magunk is kísérletezhetünk. Szerkesszünk egy hibás mondatot (magyarul tanuló idegen szájából ellesni a legegyszerűbb módja), ismételjük el sokszor hangosan. Bizonyos idő után észreveszünk, hogy a mondat tulajdonképpen nem is hangzik olyan rosszul. Hozzászoktunk. Ez a jelenség a terepnyelvész egyik nagy buktatója. Ugyanolyan típusú szerkezetekről tilos az adatközlőt sokáig faggatni, mert az ismételtetés folyamán egyszer csak helytelenül elfogadhatónak minősítheti a hibásat is. Ezzel az önvizsgáló fordítónak is tisztában kell lennie.

Így talán a Biblia-fordítások stilisztikai revízióját itt a túlságosan megszokott, szinte közhellyé vált kifejezéseknél kellene kezdeni. Ez persze óvatosságot igényel. A sok tapadó fordításos és egyéb már nem beszélt normák szerint szerkesztett régi írott mondatok viszonylagos ismertsége műveltebb körökben azoknak jegyeit mint sajátos mondattípust elfogadhatóvá tette. Így a *mondá, mondja vala, monda vala* igeidők ma is előfordulhatnak – megfelelő hatás elérésére. A bibliai és-sel kezdődő és igével folytatódó stílusutánzat egyik művészi felhasználását Babits Mihály *Jónás könyve* című nagy költeményében találjuk: *S monda az Úr Jónásnak másodízben*. E mondat külön érdekessége, hogy tulajdonképpen Jónás III:1 majdnem igazi fordításának tekinthető.⁸ Nem találtam nyomát olyan fordításnak, amelyből közvetlenül átvehette ezt a költő. Valószínűleg a maga ízlése szerkesztette

így tapadó fordításnak, a költemény hangulatának hatásos továbbfejlesztésére. Az ilyen szerkezet tehát mint sajátos stíluslehetőség került át a magyar nyelvbe, azt gazdagítja, és kitiltása sajnálatos lenne. Itt azonban teljes szerkezetéről van szó, amely a szerző választotta szavakkal, megfelelő hangulatú szövegben, a szerző elbírálása szerint használható. De kérdéses, hogy az átlagos bibliai mondatot szabad-e így visszaadni. A Babits-féle használatban jelölt (vagyis nem semleges) szerkezetekről van szó, amely nem bibliai, hanem bibliai jellegű. A régebbi Biblia-fordításoknak a magyar stílusállományra gyakorolt hatásával számot kell vetnünk, de ugyanakkor megfontolandó, hogy ennek milyen szerepet kell betöltenie magában a Biblia-fordításban.

A Gen. I:1 esete viszont más. Itt nem teljes szerkezet került át a magyarba, hanem csak egy *ad hoc* sajátos, mondattá összeállt szókombináció rögződött meg, amely nem gazdagítja, hanem sérti a magyar szórendi szabályokat. Jobb lenne megszabadulni tőle, és olyanná tenni a mondatot, amilyenek az héberül hangzik az ezen a nyelven jól tudók számára.⁹

Az a kérdés is felvetődik, miként hangzott annak idején a héber Biblia konvencionális elemekkel alaposan megrakott stílusa a korabeli hétköznapi hébert beszélőnek. Erről csak találgatni lehet. Viszont akkor ez volt az írott nyelv, és ahhoz sem fér kétség, hogy a magyar fordításnál is az írott nyelv normáit kell tiszteletben tartanunk. A költői szövegek költőien, az elbeszélő vagy jogi (törvényhozó) jellegű szöveget pedig szintén az elbeszélő, ill. jogi stíluskövetelményeknek megfelelően kell megfogalmazni.

Hadd fejezzem be hát fausti (de az Ószövetségre vonatkoztatott) monológomat egy javaslattal. Hogyan kezdeném én a magyar Biblia-fordítást, ha ennek megvalósítására hivatott lennék, az eredetiben sem szereplő sallangok, fellengzősségek elhagyásával:

Legelőször Isten megteremtette az eget és a földet.

És lőn egy természetes magyar mondat.

IRODALOM

Bottyán János, 1982. *A magyar Biblia évszázadai*. Budapest: A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

Cassuto, Umberto. 1944–49. *Perush al Sefer Bereshit*.

de Vries, Anne. Dátum nélkül. *Fiatalok Bibliája*. Wels: Evangéliumi Iratmisszió.

Heidel, A. 1954. *The Babylonian Genesis, The Story of Creation*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hetzron, Robert. 1975. „The presentative movement, or why the ideal word order is V.S.O.P.”, Li, Charles (szerk.), *Word order and word order change*. Austin: University of Texas Press. 347–388.

Hetzron, Robert. 1982. „Non-applicability as a test for category definitions”, Kiefer, Ferenc (szerk.), *Hungarian general linguistics*. Amsterdam: Benjamins: 131–183.

Orlinsky, Harry M. (szerk.) 1969. *Notes on the new translation of the Torah*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Szabolcsi, Anna. 1986. „From the definiteness effect to lexical integrity”, Abraham-de Rey (szerk.) *Topic, Focus, Configurationality*. Amsterdam: Benjamins. 321–348.

Tarnai, Andor. 1984. *A magyar nyelvet írni kezdik*, Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Trencsényi-Waldapfel, Imre (szerk.) 1964. *Bábel tornya*. Budapest: Móra.

Verseghy, Ferenc. 1822. *Értekezés a Biblia magyar fordításáról (Dissertatio de Versione Hungarica Scripturae Sacrae...)*. Buda (Új kiadás 1987-ben Szolnokon).

JEGYZETEK

1. Eredetileg Keserű Bálint szegedi professzor emlékkönyve számára készült ez a tanulmány, 1986-ban. Mivel a kötet, úgy látszik, nem jelenik meg, itt adom közre munkámat, ugyanúgy Keserű professzor iránti tiszteletem jeléül.

Köszönetet mondok azoknak a kollégáknak, akik segítségemre voltak e dolgozat készítésében: Ács Pál, Horváth Iván, Hubert Gabriella, Kiss Erika, Komoróczy Géza, Ormos István, Raj Tamás, Richard Steiner, Székely Júlia. 1986 őszén előadást tartottam erről a témáról a szegedi katolikus Teológiai Főiskolán, Benyik György paptanár meghívására. A hallgatóság érdeklődése, értékes megjegyzései és dr. Benyikkel való társalgásaim szintén igen stimulálók voltak, nekik is kijár a köszönetem.

2. Annyi engedményt teszek a magyar nyelvnek ebben a nem ajánlott fordításban, hogy az igenevek helyett határozói mellékmondatokat használok, tehát nem: *teremtése kezdetén... lévén a föld... lebegve...*, ugyan *Amikor Isten az ég és a föld teremtésébe fogott* egyesíténé a kettőt.

3. Vagy Orlinszky alternatív értelmezésében: *míg egy Istentől eredő szél seperi végig a vizeken*.

4. A magyar könyvkiadás szégyene, hogy e klasszikus fordítás eredeti szövege csak kisszámú kiváltságosoknak áll rendelkezésére. A Károli nevével fémjelzett általánosan beszerezhető Bibliák mind javított, korszerűsített szöveget tartalmaznak. Az eredeti tudomásom szerint, csak egy kis példányszámú, méregdrága facsimile kiadásban jelent meg, amelynek beszerzéséhez az anyagiak nem-kímélése sem volt elegendő. Jelen tanulmányomat Magyarországon írtam, ahol könyvgyűjtő barátoknál való hálalással sikerült az anyagot összegyűjtenem. A Káldi-féle szintén elérhetetlen fordításhoz és több máséhoz még a Széchényi Könyvtár kéziratárán sem juthattam hozzá, mert éppen renoválás alatt állt.

5. Vö. Orlinsky 1969:52, aki az angolban nemcsak a többes számú *heavens* „mennye” használatát kifogásolja, hanem még a stilisztikailag jelölt *heaven* „menny” szót is megkérdőjelezi, mivel a héber szó csupán annyit jelent, hogy *sky* „ég”.

6. Orlinsky (1969:52) még arra is felhívja a figyelmet, hogy „ég és föld” a bibliai frazeológiában minden valószínűséggel a „világmindenség”-et jelentette, és nem két különböző elem kapcsolatát, vö. Exodus 31:17, a szombati munkatiltalom elrendelésének híres szövege: „mert hat nap alatt teremtette Isten az eget és a földet”, ahol a hat nap nyilvánvalóan a teremtés teljességére vonatkozik. Ez ellentétben áll azzal az értelmezéssel, hogy az ég és a föld teremtése volt a kezdet, és az időhatározói mondatértelmezést támogatná: „a világmindenség teremtésének kezdetén”. Azonban hibás volna úgy fogni fel a bibliai szöveget, mintha a kifejezéseket matematikai pontossággal, következetességgel lehetne csak használni. A Biblia majdnem mindenütt költői szöveg, amely megragad stílusával, és csak ott szigorúan pontos, ahol szigorú pontosságra szükség van. Így az „ég és föld” kifejezés jelentheti itt az anyagi világ alapelemeit, míg az Exodusban a világ már tárgyra tagolódott összességére vonatkozik.

7. Ismét egy bonyolult nyelvészeti fogalom! Nagyjából: az, amiről a mondatunk állít valamit, függetlenül annak nyelvtani formájától – régebben lélektani alanyak hívták, mint például a nyelvtani tárgy a következő mondatban: „a karthagóiakat el kell törölni a föld színéről”. Itt az állítás a karthagóiakra vonatkozik.

8. Az eredeti a magyarban nehézkesen visszaadható *És volt az Úr szava* kifejezést használja, ami Károli javított verziójában így hangzik: *És lón az Úrnak szava Jónáshoz másodszer is, mondván*.

9. De mit kezdünk azokkal a hibás magyarságú bibliai idézetekkel, amelyek a művelt köztudatba már átkerültek. Szerintem ezek önálló életet nyertek, és nem kötelezik a Biblia-fordítót. Példa erre egy Shakespeare-idézet: *Frailty, thy name is woman!* (*Hamlet*, I.2., 146 sor), amely *Hiúság, asszony a neved!* formában (Kazinczy fordítása?) lett szállóigévé. Azt is látni, miért – a nőket hiúsággal, azaz külsejükre való túlzott gondviseléssel lehet ilyen közhellyel vádolni, holott a *hiúság* itt releváns értelme más: „hiúságosság”, az angol alapján „gyengésség, esendőség”. És Arany János itt sem tévedett, amikor, a közhelyet ignorálva, így fordította ezt: *Gyarlóság, asszony a neved!* Gondolattársítással visszatérve a Bibliához: a *Prédikátor Könyvének többször ismételt mottója Hiúságok hiúsága* formában ismeretes. A héber *hebel* szó igazi értelme vagy „hiábavalóság”, azaz a *hiúság* régebbi értelme, vagy „pára”, azaz könnyen elszálló, szilárdságot, maradandóságot nem képező anyag. A ma használt Bibliák többnyire a *hiábavalóság* szóval élnek.

A szállóigévé vált idézetek és a tényleges fordítások külön vállalásának csak egy áldozata lehet, a tréfa: *Először életemben elolvastam a Hamlet-ot. Micsoda szélhámosság! Csupa idézetből áll az egész.*

III. SZÁZADI ZSINAGÓGA MOZAIK PADLÓJA TIBERIASBAN (KÓBÁNYAI JÁNOS FOTÓJA)